

UPPSALA GENOM KONSTNÄRSÖGON¹

Av MARITA LINDGREN-FRIDELL

Den äldre topografiskt skildrande konsten uppehöll sig mindre vid den fria och otämjda naturen än vid det landskap, som bar vittne om odling och om människans ordnande hand. Det rena landskapet i vår svenska konst är en jämförelsevis sen företeelse. Däremot är antalet bilder från slott och herresäten och från svenska städer under äldre tid ovanligt stort. Stadsbilden i synnerhet var omhuldad. Här kunde konstnären inte blott få fram ett stycke odlad och ordnad mark utan knöt också andra intressen till sin tavla, nämligen ortens rang som turistort — om man i detta sammanhang får använda detta moderna ord — och för övrigt känd plats. Det är därför helt naturligt att Uppsala kommit att verka tilldragande på konstnärerna fordomdags. Det var en välkänd ort, som alla resenärer gärna uppsökte, lärdomsstad och ungdomsstad, och erbjöd i sin äldre bebyggelse många pittoreska och tjusande aspekter.

I sin bok »Landskapskynnen» ger Adrian Molin denna träffande karakteristik av Uppsala: »Uppsala är på ett egenomligt sätt silhuetternas stad. Silhuetten får i denna besynnerligt kalla och skarpa luft en pregnans som sällan annars. Se det tunga gamla slottet, se Gustavianums mörka kupol mot domkyrkans röda tornfasad, eller 'bondkyrkans' mot Slottsbacken och Carolina. Och alla dessa det svenska samhällsbyggets och den svenska bildningens härdar genom tiderna, hur sluta de sig icke samman, sedda på avstånd, från öster, till ett vördnadsbjudande monument över svensk strävan.» Det låter imponerande, men det är en karakteristik som passar utmärkt väl framför allt på de äldsta bilderna från Uppsala.

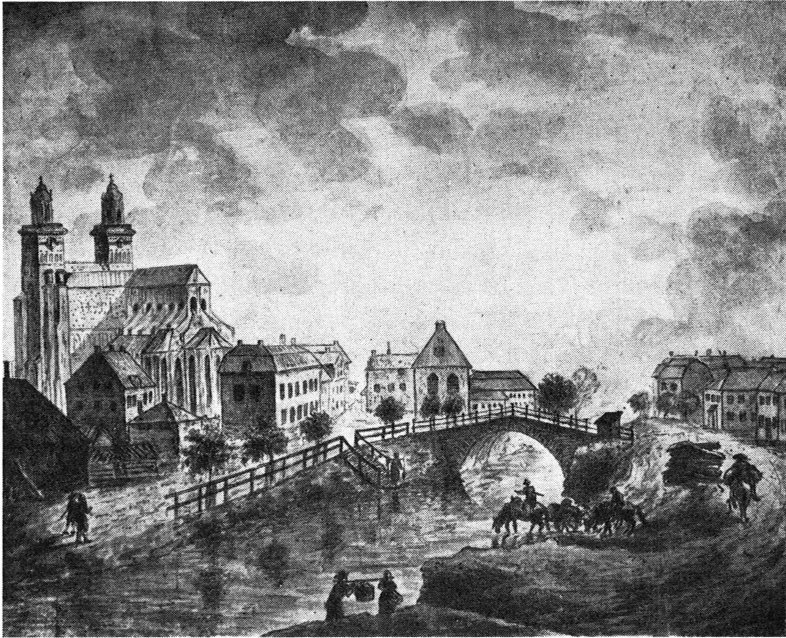

Bild 1. Parti av Uppsala med Fyrisån, mot domkyrkan och Dombron. Akvarell av AND. FRED. SKJÖLDEBRAND (1757—1834).

Så är fallet med kopparsticket till Erik Dahlbergs Uppsalavy i »Suecia antiqua et hodierna» och Peter Schenks (1645—1715), kopparstick (Uplands konstförening, Beijnoffs saml.), båda från 1600-talets senare del, samt Olof Rudbecks träsnitt i *Atlantican*. Det är de taggiga och svängda spirorna på domkyrkans torn så som de tedde sig före 1702 års brand, det väldiga slottet på sin sandås och det spetsigt käckä tornet på Trefaldighetskyrkan och stadens Curia (rådhuset) som framför allt framhävs. Kanske det ger en god karakteristik av en stad, där monumentalbyggnaderna stodo glest och reste sig högt över de låga små timmerhusen.

Hur den gamla domkyrkan tedde sig på nära håll studerar man bäst i Joh. Peringskiölds (1654—1720) stora kopparstick 1699. Tillståndet efter branden 1702 med det

provisoriska klocktornet på tornmassiven är också omsorgsfullt återgivet på ett kopparstick, signerat T h. F u c h s - J. S i l f v e r l i n g, »Academia Upsaliensis Gustaviana» (båda i Uppsala universitetsbibliotek).

I dessa tidiga Uppsalavyer ses staden så att säga på långt avstånd. Då ger den franske arkitekten J e a n - L o u i s D e s p r e z (omkr. 1737—1804) i sin stora, blåtonade akvarell (Länsstyrelsen, Uppsala) från år 1791 en både livligare och fantasirikare skildring av 1700-talets Uppsala. Om konstnären var så exakt i sin stadsbild torde kunna diskuteras och eftersom den egentligen tjänade som arkitekturritning för en planerad omordning av slottsbacken, eftersträvade han kanske icke heller något topografiskt riktigt stadsporträtt. Uppsala slott blir i hans fantasifulla ombyggnad ett kärt Vasaslott, omgivet av en parkanläggning i sträng fransk stil. Den delen av den väldiga tavlan präglas av inte så lite torrhet, men tråkighet och enformighet utmärker däremot inte myllret nedanför slottet av små trivsamma borgargårdar omgivna av sina grönskande täppor. Och längst ut vid stadsgränsen likna stadsgårdarna rena lantgårdar. Övergången mellan stad och land är glidande och vag. Bakom gyttret av hustak blånar slätten bort mot Gamla Uppsala högar och Vaksalas spetsiga torn. Och så vandrar blicken in mellan husen i de smala gränderna och möter ett trivsamt och lustigt följe. Det är fint herrskap i karosser, idoga skolepiltar i rad efter sin svartrockade magister och bondfolk, som rullar in genom tullen med kärra och märr och här och var i vråna glada sällar med buteljerna i högsta hugg. Och även om detta Uppsalapanorama till stor del är rena fantasier, har det i sin eleganta sirlighet, sin doftiga friskhet i färg och form något som man gärna vill förknippa med Linnés och von Schéeles Uppsala.

Söker man mera trovärdiga tecknarreportage får man gå till bröderna Martin och några andra. Elias Martin (1739—1818), som reste omkring i landet för att samla material för en topografisk serie med kungligt understöd, vistades här åren 1784 och 1785. Motiv fanns det gott om,

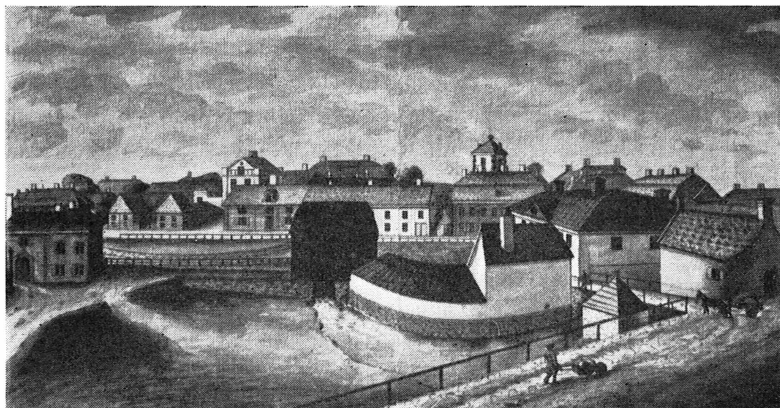

Bild 2. »Utsigt af Uppsala stad, Nord Ost från Storkyrcko-gården och öfver muren vid Consistorie-huset.» Akvarell av J. G. HÄRSTEDT (1755—1810).

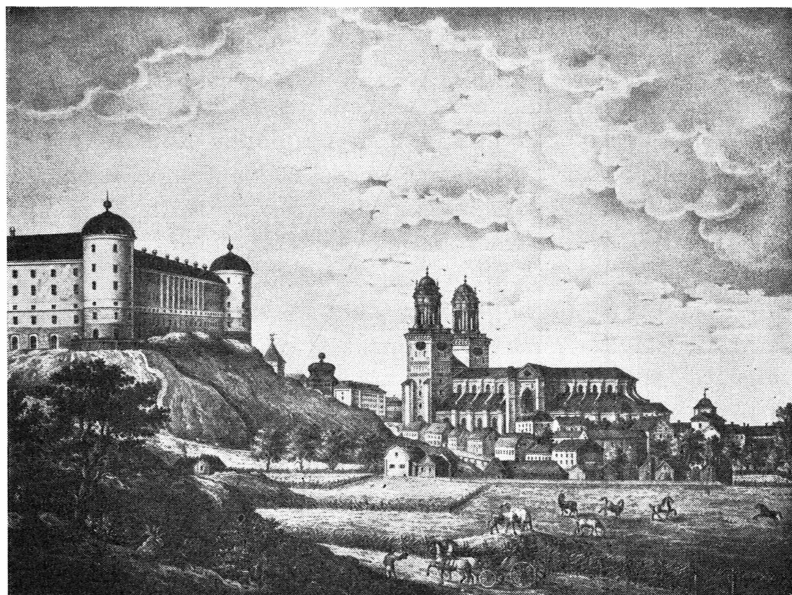

Bild 3. Uppsala från söder. Litografi av C. A. VON SCHEELE (1797—1873) efter oljemålning av akademiritmästaren O. E. ROSELIOUS (död 1830).

pittoreska och roliga. Hans broder, Johan Fredrik Martin (1755—1816), överflyttar Elias' skisser till gravyr och akvatint. Ett av sina bästa motiv fann Martin nere på Ågatan upp mot domkyrkan just ovan kvarnfallet. Där ligger domkyrkan imponerande på sin höga mur; dess dekorativa verkan blir ytterligare förstärkt genom de låga kåkarna med grönskande torvtak nedanför den nuvarande Saluhallen. Från fallet i ån tycker vi oss riktigt känna den fuktiga svalkan stiga upp, så friskt är laveringen gjord (Uppsala universitetsbibliotek). Från ungefär samma blickpunkt har Elias Martin också utfört en oljemålning av detta motiv (Malmö museum). Här kommer hans engelskt påverkade stil tydligt fram i den drömligt visionära karaktär han förlänat sin bild. Dess färgtoner med domkyrkan mot en genomskinligt grön himmel med gyllene och rosiga skyar och glada, ljusa färgklickar i de promenerandes kläder gör en ovanligt delikat effekt. På liknande improviserande, snabba sätt berättar A n d. F r e d r i k S k j ö l d e b r a n d (1757—1834) om ett ofta avbildat parti vid Fyrisån: från Dombron upp mot domkyrkan, bild 1. I hans ljusa, i läckra toner målade akvarell (en liknande bild i akvatint av Joh. Fredrik Martin i Uplands Konstförenings ägo, Beijnoffs saml.) rymmer också några roliga folktyper, hästar som vattnas och ett par, som bär en vattensä mellan sig (akvarellen å Kalmar nation, Uppsala).

Dessa konstnärer, till vilka vi också kan lägga Jean Erik Rehn (1717—1793), kommo som resenärer, som stannade några korta dagar med skissböcker, pennor och penslar. De fördjupa sig inte i stadens myller av små borgarhus, utan stanna vid de mera kända utsikterna. Men man kan också i sällskap med sekreteraren Johan Gustaf Härstedt (1755—1810) vandra kring i det småborgerliga Uppsala på 1790-talet och omkring 1800. Dennes konstnärliga ådra tillhör inte de större, men hans småpedantiskt avritade, i glada färger prunkande borgargårdar och stadsutsikter, bild 2, präglas av en saklig trohjärtenhet av ganska betagande art. Här finna vi illustrationer, som kunde stå till

Bild 4. Uppsala från norr. Litografi av C. A. VON SCHEELE (1797—1873) efter oljemålning av akademiritmästare O. E. ROSELIOUS.

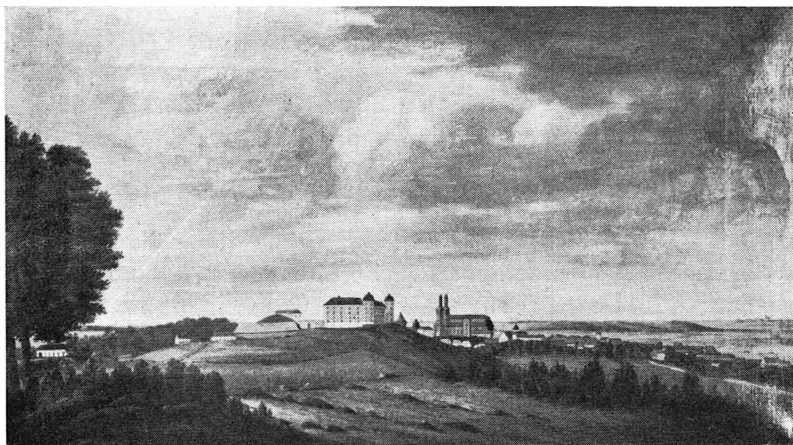

Bild 5. Uppsala från söder. Oljemålning av ELIAS SEHLSTEDT (1808—1874).

Bild 6. Parti av Uppsala med Fyrisån, mot domkyrkan och Gustavianum. Oljemålning av CARL XV (1826—1872).

Böttigers inte allt för entusiastiska skildring av staden från 1825: »Staden var på den tiden långt ifrån så vacker och välbyggd som hon blivit sedan. Utom akademiens byggnader funnos ytterst få stenhus. Kojor med torvtak omväxlade med höga rödfärgade trähus, de flesta uppförda till studentkaserner.»

Ett kulturhistoriskt intressant blad av Härstedts akvarellkonst hugfäster minnet av en av de många eldsvådorna, som var det forna Uppsalas plågoris. En verklig »brasa» lade stora delar av staden i aska år 1809. Härstedt avmålar nu de avbrunna Fjärdingskvarteren i livliga färger med brandsvårtade gavlar, pittoreskt uppstickande skorstenspipor och i förgrunden allt det hemlösa bråte av husgeråd och lösöre, som blivit kvar. Mellan sönderbrutna möbler ses kvastskäft och

Bild 7. Utsikt från ett fönster på Nedre Slottsgatan mot slottet och Gunilla-klockan. Oljemålning av okänd konstnär. 1800-talets förra hälft.

stekvändare, trebenta grytor och korgar, säckar och pottor av alla de slag. En rolig bild! (Uppsala universitetsbibliotek.)

Med Härstedts akvareller inledes raden av 1800-talsbilder från Uppsala. Nu återges stadsvyer och kvarter med en idyllisk poesi. Ett vackert prov härpå är L. W. Brandenburgs (1794—1850) blick från Islandet över dammen upp mot slottet, där det ligger kalt på sin ås (Uppsala universitetsbibl). Men det skulle inte dröja länge förrän där växte upp både träd och buskar. Den initiativrike landshövding Rob. v. Krämer skyndade sig nämligen att bryta sandåsens nakna anblick genom nyplanteringar. Man kan ge Atterhøj rätt i denna rad i brev till hans fästmö: »Staden förskönas oupphörligt med nya byggnader och trädplanteringar.» När O. G. von Heideken (1781—1864) målade sin en smula

Bild 8. Uppsala domkyrka sedd från S:t Eriks torg. Oljemålning av okänd konstnär. 1850-talet.

torra akvarell av slottet och backen upp mot slottsmassivet (Nationalmuseum) hade vegetationen kring slottet ännu inte hunnit skjuta någon fart.

Akademiens ritmästare O. E. Roselius (död 1830) utförde ett par oljemålningar, som mångfaldigades i C. A. von Scheeles (1797—1873) litografier (Uplands konstförening, Beijnoffs saml.) av utsikter dels från söder, bild 3, dels från norr, bild 4, med domkyrkan som mittdominant. Dessa

Bild 9. Uppsala domkyrka sedd från nuv. Rundelsgränd. Oljemålning av
EMIL ÅBERG 1887.

en smula prudentliga redogörelser för hur det såg ut i Geijers, Atterboms och den spirituella överstinnan Malla Silfverstolpes stad ter sig för våra ögon som en god illustration till Uppsalskildraren C. J. Bergmans entusiastiska beskrivning över stadens tillstånd. Hör bara: »Dess rymliga fria snörräta gator, dess många nybyggda hus, der en modern architectur framskymtar, och några nya och nätta, liksom paviljonger, i glada färgtoner, andra och äldre med tunga och simpla former, dels

rödmålade dels lummiga trädgårdar, så möta oss här överallt naturens glada bilder och mjukna stadens stereometriskt stela linjer i yppiga omhöljen av naturens friska grönska.» I detta sammanhang kan man också erinra om Erik Gustaf Geijers (1783—1847) teckningar av uppsalamotiv.

Roselius' utblick mot domkyrkan och slottet från infarten i söder återkom sedan i många varianter — det blev s. a. s. en standardvy för Uppsala. Bland de mera personligt färgade av dessa »södra infartsbilder» bör man nämna Elias Sehlstedts (1808—1874) oljemålning, bild 5, av honom skänkt till Uppsalas kände husläkare, dr Olof Glas (Uplands konstförening, Beijnoffs saml.). Här dominerar stadssilhuetten över gytret av små hus nedanför åsen. Hur många studenter ha inte med förväntan och spänning sett den synen dyka upp vid horisonten, första anblicken av Uppsala!

Stadspartiet från norr, från Svartbäcken över Fyris med domkyrkan i mitten, flankerad av Trefaldighetskyrkans huv, Gustavianums kupol och ärkebiskopshuset återkommer också flerfaldiga gånger. Mest känd är Carl XV:s (1826—1872) stora duk (Konstakademien) med detta motiv, bild 6. Domkyrkan och dess omgivning står mot en läckert smulten aftonhimmel och kvälldagern ger åt den lummiga grönskan kring åstränderna en djup och fyllig ton. Ett hölass är på väg in i staden och på åns kvällsstilla yta roar man sig med fiske.

Här fanns en romantisk touche. Ändå mer av romantiskt stämningsfull månskensstämning trollar C. F. Fahlerantz (1774—1861) fram i sin utsikt upp mot domkyrkan nedifrån östra åstranden (Nationalmuseum). Fahlerantz har i en av sina skissböcker (Nationalmuseum) också gjort en ganska gyttrig panoramabild över staden från söder.

Bland anonyma konstnärers Uppsalabilder bör man inte glömma bort två, som visserligen inte stå så högt rent konstnärligt sett, men erbjuda en viss tidsatmosfär. Det är dels en liten oljemålning (på papp), bild 7, med en utsikt genom ett fönster upp mot slottsbacken. Konstnären har målat sitt fönsterbräde med en liten naivt utpenslad blomma som pryd-

Bild 10. Midsommarafton i Uppsala. Parti av Östra Ågatan. Gouache av JOHN ARSENIUS (1818—1903).

nad och en tunn och skir gardin. Därutanför ligger det röda slottet på sin ås över röda stugor, som skymta i grönskan (hos snickarmästare Alfr. Schaff, Uppsala). Den andra bilden är en naivt färggrant målade bild från S:t Eriks torg, bild 8, sedd från pumpens plats upp mot domkyrkan (genom dräkterna daterbar till 1850-talet, Upplands fornminnesförening). Det är en trohjärtad och trivsamt idyll från den gamla goda tiden och har något av den långsamt fridfulla takt, som väl präglade småstaden från förra århundradets mitt. Denna vy tycks vara omhuldad av konstnärerna, ty exakt samma utsiktspunkt har A. N a y (1822—83) valt, när han gjorde en blek, en aning torr akvarell (Göteborgs Konstmuseum) som förlaga till sin »Upsala i Taflor», 1870. Med honom äro vi inne på de talrika litografierna av lärdomsstaden.

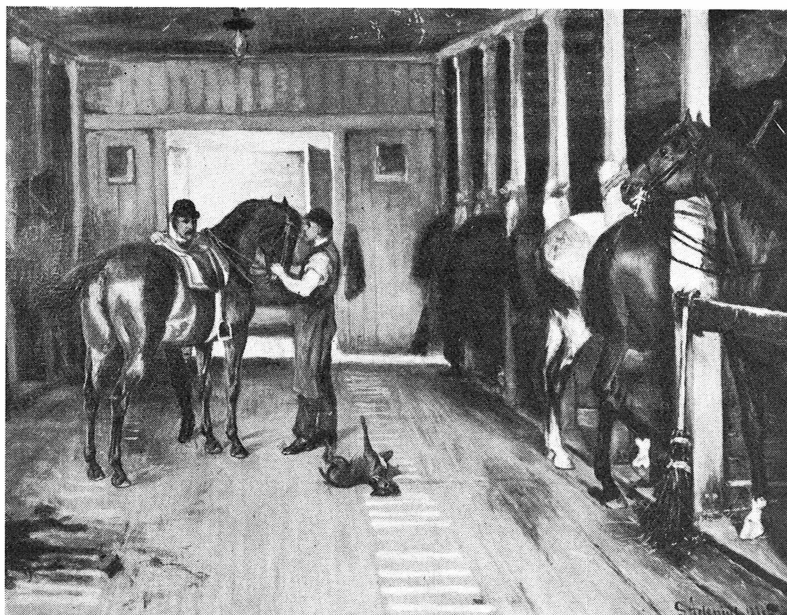

Bild 11. Akademistallet. Oljemålning av GEORG ARSENIUS (1855—1908).

Bland de skickligaste litograferna i färg står K. J. Billmark (1804—1870), vars Uppsalabilder, såväl Uppsalasilhuetten sedd på långt håll som detaljstudier av domkyrkans exteriör och interiör, ha ett stort konstnärligt värde. Bland dem som också intresserat sig för Uppsala domkyrka som konstnärligt motiv hör F. W. Scholander (1816—81) (akvareller, Nationalmuseum). C. W. Palm (1810—90) gjorde också under sina motivresor i svenska städer Uppsala den äran — år 1865 signerade han sin »Vue af Upsala från Dombron» (hos inspektör J. R. Lundgren, Husby gård, Bettna).

De Härlemanska huvarna på domkyrkan ha under hela denna tid varit ett karakteristiskt och dekorativt drag i stadsbilderna. Strax innan de skattade åt förgängelsen och den Zetterwallska restaureringen satte in, målade Emil Åberg (1864—1940) ett kulturhistoriskt intressant parti av staden

Bild 12. Gårdsparti från Uppsala («Ko-Lindströms» gård vid Skolgatan 47).
Oljemålning av LINUS NORRBOM 1893.

(hos fru Elisabet Söderman, Uppsala), nämligen Rundelsgränd med de väldiga stenmassor, resterna av den gamla Uppsala gård, som tornade upp sig på höger hand, när man gick mot domkyrkan, bild 9. Över deras grönskande krön med träd och buskar står den vitblinderade kyrkofasaden med sina röda torn och fasta huvar som en mäktig och dekorativ kuliss. Och Wilhelm von Gegerfelt (1844—1920), som under vintern 1885—86 vistades i Uppsala och bl. a. hade målarskola här, har gett ett intressant dokument till domkyrkans ombyggnad. Han har nämligen i ett par friskt målade gouacher (Nationalmuseum och Prins Eugéns saml.) långt utifrån den snöiga slätten målat domkyrkan med sina byggnadsställningar kring tornen. Blicken nitas fast vid kyrkomassivet, som ligger där som en — för att citera Levertin — i diset infrusen fregatt. Inga detaljer i de stora snöytorna,

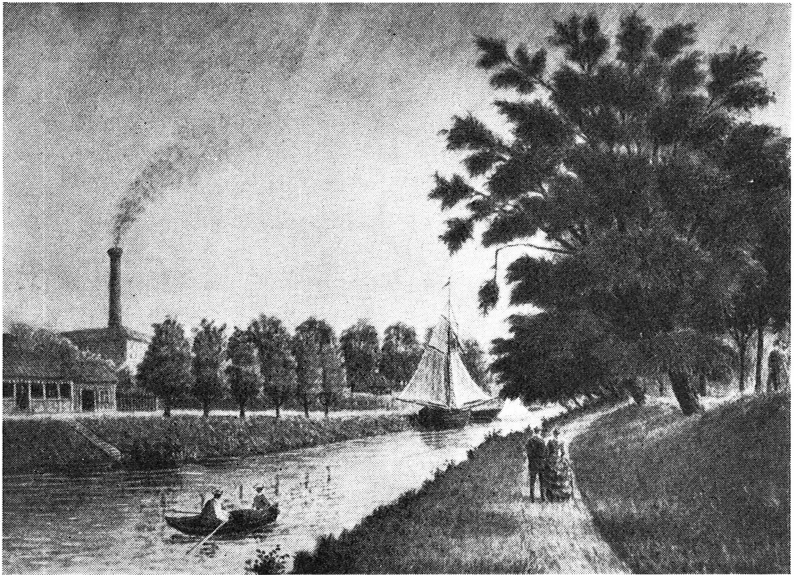

Bild 13. Vårdshuset Hagalund, »Stora Fördärvet» och »Slinkens» färja på 1880-talet. Pastell av skräddarmästare ERIK ÖSTERLUND (1812—1907).

målade med kalla blå skuggor, störa den monumentala helheten. Gegerfelt var en av våra första friluftsmålare och här föröbådas också en ny syn på både stadsbild och slättskildring.

Det Uppsala som levde och verkade under 1880-talet har i familjen *Arsenius* fått livfulla och intelligenta skildrare. *John Arsenius* (1818—1903) har i en elegant gouache, bild 10, fångat en ögonblicksbild från Östra Ågatan en midsommarafton (hos fru Anna Hæggström, Uppsala), många andra motiv att förtiga. Sonen *Georg Arsenius* (1855—1908), liksom fadern ypperlig hästmålare, har bl. a. Uppsalabilder gett en glimt av Akademistallet, bild 11 (hos fru Elisabet Söderman, Uppsala).

Gamla gårdar ha inspirerat till många stadsskildringar. För Uppsalas del böra vi nämna en rolig interiör av »Ko-Lindströms» gård, Skolgatan 47, bild 12, målad 1893 av *Linus Norrbom* (hos konsthandl. A. Olssons sterbhus, Uppsala),

vidare akvareller av Lennart Nyblom (f. 1872) med utsikter från det Nyblomska hemmet mot Trädgårdsgatan 16 (hos dr Holger Nyblom, Uppsala). En omsorgsfull stads- skildrare, om än diletterantisk, var skräddarmästare Erik Österlund (1812—1907). De gårdar och stadspartier han väljer, det må nu vara »Gamla hospitalet, det s. k. Bränneriet», utsikter nedåt »Fyrisån vid Gamla hamnen» eller en livfull akvarell av »Eldsvådan vid Ö. Ågatan 1860» (samtliga hos Upplands fornminnesförening) äro numera helt eller delvis borta. Rolig är hans pastell av världshuset Stora Fördärvet (Hagalund) och »Slinkens färja» som trafikerar Fyris, bild 13 (hos syssloman K. J. Sundberg, Uppsala). En systematisk genomgång av de teckningar och målningar (även i olja), som den flitige amatörmålaren utfört, skulle ge många intressanta upplysningar om Uppsalas äldre bebyggelse.

Det skulle föra alltför långt att i denna översikt även in- draga de målare som efter 1900 ägnat sig åt att skildra Upp- salamotiv och därför sätta vi vår slutgräns vid 1900. Men innan vi lämna Uppsalabilderna i konsten bör Manne I hrans (1877—1916) namn nämnas. I hans Uppsalabilder — framför allt bör den stora duken »Dombron» 1909 (hos fru Ulla Kjerrström, Uppsala), nämnas — har det petiga detalj- broderiet i de äldre bilderna försvunnit för stora djärva ytor i effektfulla färgklanger och ornamentala stilisering. Det topo- grafiska intresset, som tidigare varit så dominerande, är för- svunnet. En ny tid har brutit in. Nu kan man inte längre orientera sig i stadsbilderna efter karta och ej heller ur konst- verken få någon exakt kunskap om bebyggelsen eller om byggnadernas arkitektoniska utseende. Ty den moderna stads- skildringen är därtill alltför intensivt personligt färgad. Det betyder, att stadsvyerna inte längre återges på ett enhetligt, mer eller mindre objektivt, »kameramässigt» sätt, utan an- vändas som råstoff till en ofta mycket livlig omtolkning. Det gäller nämligen nu mindre att avbilda än att tolka. Staden skildras som bärare av stämningar och intryck. Den nya syn på gamla motiv, som på så sätt uppstår, är frisk, omväxlande

och ofta överraskande. Den förmår också fånga glimtar i stadens fysionomi, som den äldre, mera omständliga stadsskildringen aldrig intresserade sig för. Därför komplettera äldre och nyare stadsbilder varandra på ett tjugande sätt och för en allsidig belysning av vår stads ansikte i dess många skiftande aspekter äro de båda lika nödvändiga.

Fördenskull skulle det vara ytterst värdefullt att åstadkomma en systematisk katalog inte blott över Uppsalabilder, utan över huvud taget över konstverk med Upplandsmotiv, över uppländska landskap, städer, gårdar, bruk och industri-centra och folkliv. En första »stomme» härtill föreligger alltsedan Uplands Konstförenings utställning »Uppland i konsten» i febr. 1943 (från vilken materialet till ovanstående översikt av Uppsalavyer till största delen — utan anspråk på fullständighet — är hämtad). För upprättande av en sådan »konstkatalog» över Upplandsmotiv vore det synnerligen önskvärt om de som äga sådana konstverk eller ha kännedom om var sådana finnas ville meddela detta till Upplands Fornminnesförenings eller Uplands Konstförenings sekreterare.